

Molnár Adrienne: 89:56. Ötvenhatosok a rendszerváltásról.

1956-os Intézet, Budapest, 2009. 286 oldal.

Jól látható ívbe illeszkedik az 1956-os Intézet 2009-es kötete, amely a rendszerváltásról szólaltat meg egykori ötvenhatosokat. Korábban '56-os munkástanácsok vezetőinek visszaemlékezéseiből született könyv, később a szerzők (Molnár Adrienne, Kőrösi Zsuzsanna, utóbb Keller Márkus) az '56-os elítéltek gyermekeinek és a forradalom sokféle szereplőjének narratívájából, illetve a hatvanas évek világról állítottak össze tematikus kötetet. A szerkesztési elv mindegyik esetben nagyon hasonló volt. Az Intézet Oral History Archívumában (OHA) tárolt több mint ezer életútinterjú soktízezer oldalnyi szövege páratlan forrása a közelmúlt magyarországi történelmének. A szerkesztők kiválogatták a megszólaltatni kívánt szereplőket és a vonatkozó interjúrészleteket, majd tematikus egységekbe szerkesztették az interjúk anyagát. Molnár Adrienne legújabb kötetének főszereplői ismét ötvenhatosok, a téma pedig a rendszerváltás.

A könyv három szöveges és négy képes fejezetre tagolódik. A haldokló Kádár-rendszer utolsó évének megéléstörténetei (1. fejezet), majd az exhumálás és az újratemetés (2. fejezet), végül a rendszerváltás ellentmondásainak felidézése (3. fejezet) adják a három tematikus részt, melyeket korabeli fényképekből összeállított pároldalas fotóblokkok ölelnek körül. Indokolt külön fejezetként beszélni a képi anyagról, hiszen Nagy Piroska dokumentációja a kötet egyik csúcspontját jelenti. Az Egyesült Államokból hazatelepült fotós minden lényeges ellenzéki megmozdulást dokumentált 1988–1989-ben, a képekből pedig Molnár Icsu István készített fotóösszét. A fényképek szinte önmagukban is megállnak. A kötet kontextusában a legerősebbnek nem az ellenzéki tüntetéseket, hanem a képeken szereplő arcokat és alakokat éreztem. Megrendítő a sír szélén álló Szilágyi Józsefné fotója, beszédek a Nagy Imre-per rehabilitációs tárgyalásán készült portrék (elsősorban Gyenes Judith és Halda Alíz arcképei). Különös ellenpontot jelentenek ugyanakkor a Kádárt gyászolók, illetve a volt főtitkár temetésén vigyorgó munkásörök, akik Szomjas György *Roncsfilmjéből* is előgorhattak volna. A borítók belső oldalai a *lieux de mémoire*-ről, a 301-es parcelláról szólnak.¹ A fedőlap belsején az elvadult parcella látható 1988-ból, a hátlap belső oldalán pedig a hivatalos '56-os emlékmű egy részlete. Gyász, pátosz, nekifeszülés, groteszk. Úgy tűnik, mintha a fotóösszének volna nélkülözhetetlen kelléke az interjúrészletekből összeállított szöveg.

Az ötvenhatos visszaemlékezők között vannak ismert és alig ismert nevek egyaránt. Vannak, akik a Nagy Imre-per érintettjeként szerepelnek, vannak, akik a rehabilitáció és az újratemetés kapcsán kerültek reflektorfénybe, mások a forradalom vagy az azt követő megtorlás név szerint kevesek által ismert érintettjeként

¹ Utalás a Pierre Nora által bevezetett fogalomra, „az emlékezet helyei”-re. Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között*. Budapest.

kerültek a kötetbe. A könyvnek többféle olvasata kínálkozik attól függően, hogy hova fókuszálunk. 1989-et tartva szem előtt a hangsúly arra kerülhet, hogy miként élte meg a rendszerváltás folyamatát egy jól körülhatárolható társadalmi csoport. Ebben az értelmezési keretben a rendszerváltás sokféle megéléstörténete közé illeszkednek a narratívák, az olvasó pedig sokféle '89-képpel szembesülhet. Ha 1956-ra fókuszálunk, a hangsúly inkább az egyéni életútra kerül. Hogyan alakította a rendszerváltás az ötvenhatosok személyes életét? Azokról van szó, akik személyesen vagy hozzátartozóikon keresztül a Kádár-rendszerben végig hordozták az „ellenforradalmár” stigmát; azokról, akik nem temethették el hozzátartozóikat, akiket nem vettek fel az egyetemekre, akiknek elhelyezkedését megakadályozták, vagy akiknek minden lépését ellenőrizte a hatalom. Egy ilyen olvasat elsősorban az egyéni élettörténetre figyel. S létezik egy harmadik olvasat is. A visszaemlékezők közül sokan alakítói is a rendszerváltásnak, vagy legalábbis az egész folyamat legnagyobb tömeget megmozgató, legerősebb szimbolikájú eseményének, az újratemetésnek – akár a hatalom, akár az ellenzék oldalán. Egy ilyen értelmezésben az interjúk egy politikai eseménysorozat különféle elbeszélései, melyeket (felfogás szerint) lehet a hagyományos források kiegészítő mozaikkockáiként kezelni, vagy önmagukban megálló megéléstörténetekként. Nekem úgy tűnik, Molnár Adrienne mindegyik szempontra kíváncsi volt. Meghatározása szerint a kötetben „egy virtuális kerekasztal-beszélgetés” nyomán egy új történet jött létre, „a szerző: 56 és a rendszerváltás kapcsolatának egy lehetséges olvasata” (15). A szerző hangját illetően azonban hiányérzete lehet az olvasónak, ugyanis Molnár Adrienne az *Előszó* pár oldalán kívül csupán a három fejezet rövid bevezetőjében szólal meg. Az interjúszövegek kiválasztása és összeillesztése persze bepillantást ad a szerzői megéléstörténetbe is, mégis szívesen olvastam volna többet arról, hogy az OHA szövegeinek talán legalaposabb ismerője miként vélekedik a felidézett narratívákról, a történetek és a szereplők viszonyáról.

Az elemzésnek ugyanis bő tere kínálkozik, hiszen az interjúkat sokan készítették, zömüket a forradalom hivatalos állami ünneppé válásának első éveiben. Ha elfogadjuk, hogy a visszaemlékező a jelen perspektívájából feltáruuló múltat meséli el (Gyáni Gábor),² akkor különös jelentősége van annak, hogy mikor készültek az interjúk, hogy a visszaemlékező éppen milyen élethelyzetben volt, esetleg annak, hogy hány alkalommal és milyen időközzel készült egy interjú. Hogy egy példával érzékeltessem mindezt: egy '56-ról vagy '89-ről szóló történet eltérő megvilágításba kerülhet attól függően, hogy az elbeszélő 2006. október 23-a előtt vagy azt követően emlékezik.

Az elbeszélő történelemnek is nevezett *oral history* sava-borsát a személyes történetek adják. A felidézett személyes történetek ereje talán a fotókéhoz hasonlítható. A szóhasználat, a helyek, a felidézés módja, nyelvezete mind-mind olyan tényezők, amelyek pótolhatatlanná teszik őket. A hatalom 1988-ban a rendőrség szabályai szerint viselkedik például Pákh Tiborral, akit ugyanúgy begyűjtenek

² Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest.

és elvisznek „kocsikázni” a fontos napokon, mint a hetvenes években. Másokhoz ugyanakkor már inkább a „húzd meg, ereszd meg” módjára viszonyul. Hann Endrétől még elkobozzák a Lada csomagtartójában talált *Beszélők*et a Budakeszi úton, de amikor a retorzióként kilátásba helyezett kiutazási tilalmat a szociológus hivatalos levélben támadja meg a Belügyminisztériumnál (a nemzetközi konferenciáról való távolmaradása miatti felháborodással *fenyegetőzve*), a pártállam villámgyorsan meghunyászkodik (50–51). A könyv leghosszabban idézett interjúrészlete Pajcsics József nevéhez fűződik, aki 1988-tól a Belügyminisztérium (BM) és személyesen Harangozó Szilveszter, a BM III. Főcsoportfőnökség vezetője megbízásából a Nagy Imre-perben kivégzettek sírját kereste. A keresés a szó legszorosabb értelmében értendő, mert a visszaemlékező beszámolója szerint a szerveknek fogalmuk sem volt a csontvázak hollétéről. Pajcsics beszámolója a lapokhoz szegezi az olvasót: érezhető élvezettel meséli el a nyomozó munka apró részleteit, amelyek néhány oldal erejéig valóban krimivé változtatják a könyvet. A kivégzettek földi maradványait ugyanis csak 1961-ben, egy februári estén ásták el a Rákoskeresztúri új köztemetőben, addig azok a gyűjtőfogház udvarán elásva, egy kiselejtezett bútorhalom alatt voltak. A BM-tiszt kutatásai során eljutott az irattár egy elzárt részlegén belül egy olyan iratanyaghoz, amelyet csak egy iratőr fizikai jelenlétében nézhetett át. Azután előkerült egy Imre bácsi nevű sírásó, aki talán maga ásta a véglegesnek szánt sírgödörket az áthantoláskor, és aki a sírhelyek azonosításánál is nélkülözhetetlennek bizonyult. Az iratköteg elnevezése „Darázsfészek”, ez tartalmazza Nagy Imréék sírhelyét és a sírok fedőnevét. Mint kiderült, Nagy Imrét a kádári apparátus halálában Borbíró Piroskának keresztelte el, és innen tudható az is, hogy Maléter Pál és Gimes Miklós egy sírhelyen feküdt. „Maléter holtteste van alul” – írta Potecz Sándor alezredes, a művellet irányítója Rajnai Sándornak, a Nagy Imre-per nyomozótisztjének írt jelentésében. Pajcsics mindkét szereplőt megkereste személyesen is, de semmit nem sikerült kihúznia belőlük. A holttestek áthelyezésére tehát semmiféle konkrét magyarázat nincs, csak találgatni lehet az okokat. A „Darázsfészek” nevet adó ismeretlen alighanem a legpontosabban értette már a hatvanas évek elején, hogy milyen szerepet játszik a három holttest a Kádár-rendszer életében.

A kivégzettek hozzátartozói számtalan alkalommal fordultak a hatalomhoz azt kérve, hogy legalább tisztességesen eltemethessék halottaikat. Az eredmény: süket fülek, dermedtő csend. Az olvadás, a változás jele volt a Pajcsics-féle, szigorúan titkos megbízatás, amellyel a hatalom résnyire nyitott egy ajtót, amelyen hamarosan kifújta őt a huzat. A folyamat legérdekesebb pontjai azok a pillanatok, amikor kicsúszik a hatalom kezéből az irányítás. Azok a hetek, napok, órák, amikor a pártállam még látszólag kezdeményező szerepben van, ellenőrzése alatt tartja az eseményeket, de valójában már csak sodródik, és a vereség egyre nyilvánvalóbb. Az interjúkötet számtalan olyan elbeszélést tartalmaz, melyek a küzdelem kimenetelének bizonytalanságáról számolnak be, a rendszer erőszakszervezeteitől való félelemről mesélnek, még 1989-ben is. Mégis, talán nem túlzás az exhumálásról filmet forgató Ember Juditot idézni, aki szerint: „én tudtam,

hogy ha megtaláljuk Nagy Imrét, vége a Kádár-rendszernek!” (103). Az 1956-os Intézet honlapján ma már bárki megnézheti az exhumálásról készült filmfelvételeket, akár a visszaemlékezésekkel együtt olvasva is. A hatalom emberei, pénze, infrastruktúrája felszámolja önmaga legitimitását. A forduló pillanatok egyikét, amelyet mintha színpadra írtak volna (tényleg, oda kívánckozna...), az újratemelésben főszerepet betöltő Történelmi Igazságtételi Bizottság (TIB) egyik vezetője, Hegedűs B. András mesélte el. Az exhumálás lebonyolításáért az állam részéről a büntetés-végrehajtás szervezetrendszer felelt, amely sátrakkal, tábori székekkel, élelemmel, italokkal települt ki a temetőbe 1989. március végén. Csak éppen a TIB jelen lévő tagjait és a hozzátartozókat nem kínálták meg a pikniken, igaz, néha az itallal kivételt tettek. Ezzel egyidejűleg Tari Sándor alezredes, a büntetés-végrehajtás országos parancsnoka az akkor már kapható ’56-os műveket a sírok szélén állva dedikálta a szerzőkkel... (97).

1989. június 16-án, a temetői szertartás előtt játszódott le az a jelenet, amely szintén Hegedűs B. visszaemlékezésében maradt fenn. A 301-es parcellába csak belépővel lehetett bemenni, ilyenkor azonban Pajcsics József és BM-es kollégája nem rendelkezett. Az utolsó terepszemlét tartó Hegedűs B. volt az, aki rendelkezett arról, hogy a hely korábbi urai átléphessék a kordont, és részt vehessenek a szertartáson (134). S ha már színpadról volt szó: Gimes Miklós húga, Gimes Judit idézi fel a lapokon 1989. július 6-át, amikor a Nagy Imre-per rehabilitációs tárgyalásának első órájában körbejárt egy cetli az ülésteremben: ma reggel meghalt Kádár János...

Az elbeszélte történetek nem csupán sztorikat idéznek fel, hanem a megszólalók személyes véleményének, múltértelmezésének is hangot adnak. Az emlékezés társadalmi keretei (Maurice Halbwachs) közé tartoznak azok a múltból szóló beszédmódok, amelyek a kommunikatív emlékezet³ által létrehozott és megkövesedett emléksémák sokszor öntudatlan használatával élnek. Ezeket is felhasználja a visszaemlékező, amikor egy-egy helyről, eseményről, élményről mesél. Tipikusan ilyennek érzem Szűrös Mátyás visszaemlékezését, aki szerint „körülbelül 88-ban érlelődött meg bennem, hogy [...] változtatni kell” (21). Szűrös itt feltételezésem szerint egy olyan emléksémát használ, amely a saját politikai köreiből elterjedt lehetett akkor, amikor a kilencvenes években felidéztek a rendszerváltás éveit. A másik példa az ötvenhatos elítélt, Bihari Sándor, aki a hatvanas éveket a következőképpen jellemzi: „A megtorlásról nem beszéltünk. A hatvanas évek vége felé ezzel már nemigen foglalkozott senki, mindenki azzal volt elfoglalva, hogy ezt is lehet kapni, meg azt is lehet kapni. Az embereket ez izgatta. Mindenkinek az volt az idegeiben, ha ez elmoccan, abból csak baj lesz” (21).

A rendszerváltás éveiről eddig kevés olyan munka született, amely az elbeszélte történelem eszközével igyekezett volna megközelíteni az akkori eseményeket.

³ A fogalmat Jan Assmann vezette be: kommunikatív emlékezet alatt a társadalomnak a mindenkori közelmúltat vonatkozó, körülbelül nyolcvan évre visszamenő emlékezetét érti, amely emlékezet a személyközi kommunikációban intenzíven él. Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest.

Riportkötet, életrajz is foglalkozott a kor fontosabbnak ítélt szereplőivel, és születtek politikatudományi, szociológiai művek is.⁴ A kor megéléstörténetei azonban többnyire még csak az emlékekben, vagy rejtőzködő füzetekben, fájlokban léteznek. Molnár Adrienne kötete ebből a szempontból úttörőnek is tekinthető, hiszen kizárólag a rendszerváltásról szól. Éppen ebben rejlik ugyanakkor a veszélye is, hiszen az elbeszélés gerincét a politikai események adják. Noha a szerző egy percre sem állítja, hogy az újratemetés körüli személyes drámák vagy az ellenzéki tüntetések izgalma kollektív élménye lett volna a magyar társadalomnak, fontos ismét rögzíteni, hogy itt ötvenhatosok megéléstörténeteiről van szó. Az interjúkészítők és persze a megkérdezettek számára is magától értetődő, hogy az 1988–89-es események életük sarokpontjait jelentették, és jelentik talán mind a mai napig. De idézhető olyan beszámoló, amelyből kitűnik, hogy valakik bámészkodni, majd fagyizni mentek 1989. június 16-án a Hősök térére, illetve olyan visszaemlékezés is, ahol a Hősök téri szertartás nem az eufóriáról és a felszabadultság⁵ érzéséről szól, hanem a tömegtől való rettegésről és a félelemről.⁶ Utóbbi történet esetében egyértelmű, hogy az elbeszélő az eseményeket homlokegyenest ellenkező nézőpontból tekintette, de a nap szintén mély nyomot hagyott benne: ez látható abból, ahogyan az emléket felidézi. A Hősök téri fagyizók arra a körülményre hívják fel a figyelmet, amely minden olyan kutatásnál lényeges, amely a mindennapok történetére, a megéléstörténetekre kíváncsi. A történelmileg, politikailag jelentősnek ítélt események nem feltétlenül jelennek korszakhatárokat emberi életekben, nem jelennek mindig fordulópontokat visszaemlékezésekben. Mindezeket azért nem felesleges az ötvenhatosok rendszerváltással kapcsolatos emlékezéseinél felidézni, mert a sok csalódásról és keserűségről, kiábrándultságról szóló interjúrészletek (3. fejezet) a rendszerváltás körüli Magyarország közegéről is szólnak, amelyben ’56 hívei és ellenfelei együtt éltek a téma valamint a politika iránt közömbös tömegekkel.

Apropó közeg. Nagy Imre és mártírtársainak újratemetését sokakkal együtt a TIB tagjaként Erdélyi Tibor szervezte. Erdélyi maga is ’56-os elítélt, a Renner Péter és társai ellen lefolytatott eljárásban 18 éves börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult. Erdélyi oroszánrészt vállalt a szervezés logisztikai, technikai részleteinek megszervezésében. Az 1989 tavaszán lezajlott megbeszélésen az MSZMP részéről Fejti György egyeztetett az ellenzékiekkel, célja az

⁴ Lásd például: Laki Mihály – Szalai Júlia 2004: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországon*. Budapest; Petőcz György 2001: *Csak a narancs volt. A Fidesz egy története*. Budapest; Révész Sándor 1995: *Antall József távolról, 1932–1993*. Budapest; Ripp Zoltán 2006: *Rendszerváltás Magyarországon. 1987–1990*. Budapest; Molnár kiadványához műfaját tekintve közel áll: Losonczy Ágnes 2005: *Sorsba fordult történelem*. Budapest.

⁵ A történeti terminológia alakulása szempontjából érdekes, hogy 1989-ről szólva három visszaemlékező is a „felszabadulás” szót használja, amelyet elsősorban 1945 kapcsán szoktak említeni (179–180).

⁶ Liska Márton 2007: Forradalom és rendszerváltás – Magyar zsidó történetek. *Századvég Új folyam*, 46. 85–89.

volt, hogy a szertartás szűk keretek között a temetőben történjen. Idézet a szintén TIB-es Vásárhelyi Miklós visszaemlékezéséből, akit a Nagy Imre-perben 5 év börtönre ítélték: „Azzal érveltünk, hogy a temetőben nem tudjuk megoldani, és különben is ezeknek az embereknek kijár a Hősök tere. Fejti azt mondta, nagyon sajnálja, hogy a dolgok ide fejlődtek, mert ők nem gördítettek akadályt az exhumálás és a temetés elé, de ők úgy gondolták, hogy egy temetésnek temetőben kell lezajlania. Itt lépett közbe Erdélyi Tibi, aki mint mérnök hihetetlen részletességgel elmondta, hogy mért nem jó a temetőben, hogy ott csak zűr lehet. Erre Fejti csak azt hajtogatta, hogy nem és nem” (110). A végeredmény ismert, a párt végül engedni kényszerült. Ugyanerről a találkozóóról Erdélyi interjújából is olvasható részlet: „Feltűnt, hogy a [Fejti] szónoklata tartalmaz olyan információkat, amelyeket csak akkor tudhatott, ha valaki ott ül köztünk, és jelentette. Ebből, ha valaki korábban kételkedett volna, tudhatta, hogy [...] van lehallgatókészülék, vagy valaki, aki rendszeresen jelent” (111–112).⁷ Erdélyi Tibor 2002-ben hunyt el. 2009-ben kiderült, hogy a hatvanas évektől kezdve kapcsolatban állt a kádári titkosszolgálattal.

Liska Márton

⁷ Az interjú Hegedűs B. András készítette 1994-ben.